

Kako poučevati nepredstavljivo: vojni roman Slavenke Drakulić *Kot da me ni* pri pouku književnosti

Anja Mrak

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana

<https://orcid.org/0000-0003-1461-2211>

anja.mrak@ff.uni-lj.si

Posodobljeno berilo Branja 3 v srednješolski pouk književnosti prinaša tudi vojni roman Slavenke Drakulić Kot da me ni (Kao da me nema, 1999), ki prikazuje nedojemljive zločine proti človeštvu, posilstva, nacionalno in versko sovraštvo ter neizbrisne posledice vojne. Obravnava tematike travmatične izkušnje nasilja in zlorabe pri pouku nedvomno predstavlja svojevrsten pedagoški izziv, zato je zlasti pomembna ustrezna družbeno-politična in zgodovinska kontekstualizacija romana ter zadostna mera občutljivosti pri predstavljanju čustveno zelo zahtevne tematike, dodatno obremenjene tudi zaradi neposredne časovne in geografske bližine. V članku raziskujem možnosti zasledovanja širših predmetnih ciljev književnega pouka v okviru etične vzgoje prek literature z branjem pripovedi o travmi in izpostavim ključne točke za obravnavo tovrstnih besedil v razredu. Ob izbranih odlomkih v berilu analiziram tudi spremljajoč didaktični instrumentarij (spremnno besedilo, vprašanja, podatki o avtorici), ki dijakinje in dijake usmerja pri interpretaciji dotičnega romana.

Ključne besede: literatura in vojna / Drakulić, Slavenka: *Kot da me ni* / vojna v Bosni / travma / posilstvo / vojni zločini / didaktika književnosti / etična vzgoja

Leta 2019 posodobljeno berilo in učbenik za 3. letnik gimnazij ter štiri-letnih strokovnih šol *Branja 3* prinaša dobrodošle razširitve na področju družbenokritične in postkolonialne literature in v novem naboru izbranih literarnih del se lahko dijakinje in dijaki spoznajo tudi z romanom Slavenke Drakulić *Kot da me ni*. Roman nedvomno predstavlja svojevrsten pedagoški izziv,¹ saj kot pripoved o travmatični izkušnji

¹ Pri obravnavi literature v okviru šolske interpretacije (glej npr. Krakar Vogel) je potrebno upoštevati vse tri funkcije literarnega dela – etično, estetsko in spoznavno –, ki v medsebojnem prepletu prispevajo k umetniškosti besedila, tudi ko zasledujemo širše predmetne cilje znotraj kontekstne analize izbranega romana.

posega na eno izmed najboljčutljivejših področij, na področje človeške nedotakljivosti, obenem pa kot vojni roman podrobno prikazuje nedojemljive zločine proti človeštvu, storjene na podlagi nacionalne in verske pripadnosti.

Branja 3 po uvodni kontekstualizaciji ponudijo odlomek, ki nazorno prikazuje osrednjo tematiko romana – zlorabo večinoma bošnjaških Muslimank v taboriščih med vojno po razpadu Jugoslavije. V delu spremljamo neimenovano žensko S., ki jo srbska nacionalistična vojska zapre v taborišče, kjer je skupaj z ostalimi ujetnicami podvržena vsakodnevnomu posiljevanju, mučenju in poniževanju. Pripoved o travmatični izkušnji je podana neposredno prek intimnih dnevniških zapiskov, ki s krajevno in časovno oznako na začetku vsakega poglavja veristično prikazujejo nedojemljivo krutost zlorabe ženskega telesa v kolesju vojne. Krožna zasnova romana – pripoved se začne v porodnišnici v Stockholmu in se nato retrospektivno po kronološkem zaporedju zopet izteče v izhodiščno točko – s sprejetjem otroka, spočetega s posilstvom, simbolično vendarle nakazuje prekinitev nenehnega vračanja v izhodiščno točko travme. Čeprav Slavenka Drakulić za protagonistko izbere nesentimentalno pripovedovalko, izobrazeno učiteljico na vasi, se v pripovedi čuti kolektivnost izkušnje vojnega nasilja, ki so mu podvržene ujetnice v tako imenovani »ženski sobi«, kar odgovarja tudi dejstvu, da je avtorica vsebino za roman črpala iz dejanskih pogovorov s posiljenimi ženskami. Roman s tem posega na področje pričevanjske literature oziroma še natančneje v »heteropričevanje«, kot to označuje Vanesa Matajč (314), ki terja »etiko odgovornosti«, saj tako pričevanje oscilira med prilastitvijo glasu nekoga drugega in vzpostavitvijo subjekta, ki bi v nasprotnem primeru ostal neslišen (Matajč 314). Deljena izkušnja travme se kaže v nevidni povezanosti zlorabljenih žensk:

Kasneje se ji dozdeva, da lahko prepozna tiste, ki se jim je to primerilo. Prek načina, kako katera mahoma premolkne, ko pogovor nanese na to temo, ali iz povešanja pogleda pred sogovornikom. Res je, izdaja jih pazljivo izogibanje temi, pa izmikanje določenim besedam, pogledom ... Tajna znamenja tistega, kar tako zgrešeno imenujejo lastna »sramota«. (Drakulić 61–62)

Kompleksnost skupka pripovedi o travmi in »heteropričevanja« postavlja učitelja pred zahtevno nalogo senzibilne obravnave krutosti taboriščne izkušnje in nacionalnega sovraštva, ki ne ostaja zamejeno znotraj fikcionalnega prikaza, ampak prehaja v kolektivno resničnost našega neposrednega geografskega območja in v skupni zgodovinski ter spominski okvir.

Posilstvo kot sredstvo etničnega genocida

Prvi izbrani odlomek v berilu nas neposredno uvede v brutalno resničnost taborišča. Detajlen opis posilstva, ki ga S. doživlja v stanju odmaknjenosti oziroma pobega iz telesa, prikazuje konkretnost travmatične izkušnje. Slog Slavenke Drakulić je novinarski, verističen in neizprosen; predoči nam nasilnost posega v žensko telo, ki v nadaljevanju pridobi izrazito vojaške konotacije. Obravnava romana, ki nazorno prikazuje travmatično vojno izkušnjo, zlorabo in nasilje, postavlja učitelja pred kompleksen pedagoški izziv. Do tematike je potrebno pristopiti na eni strani strokovno in tehtno, na drugi pa etično in zrelostno primerno glede na ciljno populacijo. Prvi korak je priprava dijakinj in dijakov na obravnavo občutljive teme spolnega nasilja s predhodno napovedjo tematike obravnave, ki je čustveno zelo zahtevna. Obravnavani roman obenem ostro zareže v samo konceptualno okolje pogosto narodnostno mešanih oddelkov, saj izhaja iz skupnega geografskega okolja in soodvisno prepletene polpretekle zgodovine, zato je potrebna tudi dobršna mera senzibilnosti in nepristranskosti pri obravnavi pripovedi o nasilju s strani srbskih vojakov nad večinoma bošnjaškim in muslimanskim prebivalstvom. Pomembno je, da učitelji ustvarijo varen in empatičen prostor, kjer je vsem dana možnost, da se odzovejo na in ozavešijo obravnavano tematiko. Poleg literarne analize je pomembna tudi ustrezna zgodovinska kontekstualizacija, ki pomaga pri razumevanju romana, zato je ključno, da se kot pedagogi podrobno izobrazimo o družbeno-političnih silnicah, ki uokvirjajo pričujočo pripoved.

Z odlomkom, ki so ga avtorji berila naslovlili »Kakor da nisem več tu«, vstopimo v samo središče travmatične izkušnje. Pripoved je neposredna, nesmiselnemu uporju sledi surova prilastitev ženskega telesa in naposled mentalni umik iz fizičnosti telesa in trenutka: »Ko prvi izmed njih prodira vanjo, S. začuti hipno bolečino. Potem ne čuti ničesar več, razen suvanja, zavoljo katerega se miza pomika vse bliže k oknu.« (Drakulić 67) Razkol med telesom in umom se izkaže kot eden izmed načinov boja za preživetje znotraj nedoumljivosti vojnih zločinov, na kar dijakinje in dijake opozori tudi uvajalni tekst pred odlomkom. V uvajalnem tekstu pa umanjka nadgradnja tematske obravnave, saj je potrebno individualnost osebne izkušnje, opisane v izbranem odlomku, razširiti z obravnavo spolnega nasilja kot posebne vojne strategije etničnega čiščenja. Naklepno posiljevanje žensk v času vojne na Balkanu je potrebno obravnavati kot politično dejanje, usmerjeno k sistematičnemu uničevanju nesrbske populacije na narodnostno mešanih območjih. Roman nam učinkovito prikaže vojno prilaščanje ženskega

telesa in s tem, ko avtorica umesti večino zgodbenega dogajanja v srbsko taborišče, postanejo telesa muslimanskih žensk glavno vojno bojišče (Berber 108). Tudi na podlagi zločinov, storjenih na območju Bosne in Hercegovine, sta bila posilstvo in prisilna nosečnost dodana v 7. člen Rimskega statuta Mednarodnega kazenskega sodišča, ki navaja hudo delstva zoper človečnost, definirana kot zavesten in sistematični napad na civilno prebivalstvo. Toda šele leta 2001 je Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije prvič izreklo obsodilno sodbo za posilstva kot zločin proti človečnosti (Askin 333).

Dijakinjam in dijakom je potrebno natančno predstaviti kompleksno korelacijo med spolom in etnično pripadnostjo ter vojnim nasiljem, ki ga lahko povežemo z nacionalističnimi tendencami za nasilno vzpostavitev etnično »čistega« območja. Kot navaja Dubravka Žarkov, ni nobenega dvoma, da je bilo spolno nasilje v času vojne na območju nekdanje Jugoslavije ena izmed ključnih komponent etničnega čiščenja (Žarkov 6). Zbrana dokumentacija komisije Združenih narodov kaže, da posiljevanje ni bilo ne naključno ne slučajno, temveč sistematično in preračunljivo, usmerjeno tako na ženske kot tudi na moške in otroke (7). Posilstva so bila premišljeno in organizirano sredstvo etničnega čiščenja s ciljem odstraniti, izbrisati ali izseliti večinoma muslimansko populacijo z območij, ki jih je želela zavzeti srbska vojska. Od samega začetka vojne je na mešanih območjih postala pomembna zgolj etnična pripadnost, kar natančno prikaže tudi roman: »Od trenutka, ko so se oboroženi vojaki prikazali v njihovi vasi, je sleherna med njimi razosebljena. Zdaj so le še bolj izničene, zvedene na gručo podobnih bitij ženskega spola, iste krvi. In tu šteje samo kri, prava kri vojakov proti nepravni ženski krvi.« (Drakulić 81) Vojaško politiko masovnih posilstev podrobno raziskuje Beverly Allen v delu *Rape Warfare*, kjer navaja, da posilstva niso bila namenjena zgolj uničevanju in ustrahovanju, ampak popolnemu izbrisu celotne kulture, ljudi in njihove prihodnosti. V sprevrženi in genetsko povsem zgrešeni logiki so napadalci želeli s posilstvi doseči čim več prisilnih nosečnosti (87). Njihova strategija je bila, da bošnjaško muslimansko etnično skupnost oslabijo v samem osrčju kolektivne identitete z rojstvom »sovražnih« otrok. Za napadalce naj bi bili rojeni otroci Srbi, identiteta posiljenih žensk pa je s tem zreducirana na minimum, njihova nacionalna, etnična in verska pripadnost je izbrisana, ženske postanejo zgolj posoda za donositev otrok (xiii). Glavna junakinja romana S. se naposled odloči, da bo obdržala otroka in s tem prekinila spiralo sovraštva in nasilja, čeprav ga med nosečnostjo dojema kot breme, tumor, ki napaja njeno sovraštvo, in ostaja živ in boleč opomnik preživele travme: »Od dneva, ko je

izvedela, da je noseča, ničesar ni sovražila bolj od tega bitja. [...] Ko se je ponoči prevračala po postelji in čutila, kako se je tisto tuje telo premikalo v njenem trebuhu, je nad seboj uzrla njihove obraze, obraze moških, njegovih očetov.« (Drakulić 12) V roman pa so vpletene tudi drugačne zgodbe; zgodba o olajšanju ob rojstvu mrtvorojenega otroka in zgodba o rojstvu v begunskem taborišču, ko se krvavo nasilje prenaša naprej z detomorom: »Spominja se, da je [F.] rodila drobceno deklico. Niti krvi ni sprala z nje, S. ji je to najbolj zamerila.« (10) Pomenljiva simbolika krvi, ki ostaja na telesu, obeta zlovesče nadaljevanje sovraštva in nasilja.

Sistematična uporaba posilstva in prisilnih nosečnosti kot vojnega orožja je usmerjena k fundamentalnemu razkroju skupnosti. Posilstvo je izraz ponižanja, ustrahovanja in nadvlade, saj simbolično posega v nuklearno strukturo tradicionalne družinske organizacije in širše narodne skupnosti. Roman nam pri pouku književnosti tako ponuja izhodiščno točko za razpravo o vlogi in položaju žensk znotraj skupnosti, kako sta spol in narodna ali etnična pripadnost medsebojno prepleteni kategoriji, ki se v vojnih časih stopnjujeta v zastrašujoče razsežnosti. Meje skupnosti se oblikujejo na način, da ljudi razdelimo na »nas« in »njih«, in kot »biološke 'proizvajalke' otrok/ljudi so ženske torej tudi 'nosilke skupnosti' znotraj teh meja« (Yuval-Davis 43). »Ženska seksualnost in sposobnost razmnoževanja«, poudarja Elizabeth Grosz, »sta določujoči (kulturni) značilnosti žensk, hkrati pa jih prav ti dve funkciji postavljata kot ranljive, potrebne zaščite ali posebne obravnave, kakor jih na različne načine predpisuje patriarhalna hierarhija« (Grosz 42). Telesa zlorabljenih muslimanskih žensk lahko vidimo kot pomembno strateško točko družbe, saj predstavljajo imaginarno bariero, ki jo je potrebno nasilno predreti. Ženske se v tem primeru znajdejo v paradoksalnem položaju: čeprav so v tradicionalno patriarhalnih družbah vseskozi potisnjene v podrejen položaj, njihova telesa in reproduktivna funkcija predstavljata skrajno mejo taistega sistema, zadnji mejnik pred imaginarnim kaosom onkraj nacionalne/etnične ločnice. Spolna obeleženost njihovih teles se nedeljivo prekriva z njihovim etničnim poreklom.

Nira Yuval-Davis nadalje izpostavlja, da »čeprav je posilstvo v vojni ekstremen primer spolno zaznamovanih učinkov vojne, najhujše izkušnje vojne za vpletene ženske pogosto niso bila posilstva, temveč izguba celotne osnove njihovih nekdanjih življenj« (Yuval-Davis 170–171). Posledice spolnega nasilja nad ženskami so pogosto dvoplastne. Travmatična izkušnja zlorabe se lahko nelogično nadaljuje v zavračanje znotraj lastne skupnosti, v kolektivno stigmatizacijo, saj pogosto

ženske na podlagi »tradicionalnih predstav o časti in sramoti izgubijo spoštovanje skupnosti in podpora preživelih sorodnikov« (171). Z absurdnim premikom postane (noseča) ženska viden opomin tujosti ter se iz žrtve spremeni v krivca, ki prinaša sramoto skupnosti. Na to opozarja tudi spremeni tekst v *Branjih 3*: »[Ž]enske ne morejo zavarovati svojega telesa, a se kljub temu počutijo osramočene in celo krive. Ker je posiljeno žensko telo za muslimansko družino sramota, se javno oskrunjene ženske ne smejo vrniti domov, zanje so torej posledice posilstva v tradicionalni družbi neizbrisljive.« (Ambrož idr. 273) Vseeno pa je potrebno pri obravnavi romana, izhajajočega iz tako kompleksne družbeno-politične realnosti, paziti na preveliko posploševanje. Zgornji navedek iz berila nehote insinuira skrajno stopnjo patriarhalne mizoginosti muslimanske skupnosti. S preveč posplošeno in poenostavljeno razlago se lahko bošnjaško muslimansko skupnost nenamerno predstavi kot povsem homogeno in skupnostno organizirano tako, da vojne zločine nad ženskami vidi v luči oskrunitve njihove »časti« in zato žrtve izključi iz družbe. Med vrsticami zapisanega, da »je posiljeno žensko telo za muslimansko družino sramota« (Ambrož idr. 273), lahko nehote odzvanja ideja, da se stigmatizacija posiljenih žensk dogaja zgolj pri Muslimanih. Čeprav že sam roman opozarja na narodnostno, etnično in versko mešano prebivalstvo, uvodni tekst travmatično izkušnjo posilstva močno navezuje na versko pripadnost. Prav na to pronicljivo opozori Dubravka Žarkov, ki se sprašuje, na podlagi česa se domneva, da je posilstvo manj travmatično za neverne ženske ali za ženske, ki živijo v mestih, za srbske ali hrvaške ženske, ki prav tako prihajajo iz konzervativnih skupnosti. In nadalje: Zakaj je bošnjaška muslimanska skupnost običajno izpostavljena kot tista, ki stigmatizira in izključuje posiljene ženske (Žarkov 146)? Pri obravnavi pričujočega romana moramo zato paziti, da ne poustvarjamo orientalistične podobe o posiljeni muslimanski ženski kot ultimativni žrtvi znotraj lastne skupnosti, saj kot navaja Cheryl Berard, pri svojem delu z žrtvami posilstev na območju nekdanje Jugoslavije »ni našla nikakršnih dokazov, ki bi podpirali idejo, da so bosanske žrtve posilstev in njihove družine reagirale drugače kot drugje v Evropi ter da so bile bosanske družine zelo razumevajoče in so jim nudile oporo« (Žarkov 148).

Presenetljivo je tudi, da spremeni tekst v berilu omenja zgolj žrtve vojne v Bosni in Hercegovini, ne pa tudi storilcev. Pri obravnavi tako zahtevne problematike, kot so vojni zločini na etnično in narodnostno mešanih območjih, se je potrebno zavestno izogniti pretiranemu posploševanju in pristranskosti. Zlasti pa je potrebno vzeti v obzir pogosto narodnostno mešano strukturo dijakinj in dijakov, zato

je nujna skrajna stopnja senzibilnosti in faktografske objektivnosti. Vojne zločine so izvajali posamezniki znotraj oboroženih sil Republike Srbske in različnih srbskih paravojaških skupin. Slika nikakor ni črno bela, saj so bili vojni zločini storjeni tudi s strani Hrvaških in Bosansko-Hercegovskih oboroženih sil ter celo pripadnikov mirovnih sil Organizacije Združenih narodov (Allen 43). V tem oziru je zlasti pomembna ustrezna jezikovna občutljivost, da na primer ne pride do posploševanja in enačenja Srbov z vojnimi zločinci in posiljevalci. Tudi protagonistka S. o njih razmišlja: »A tudi vojaki niso več ljudje, le da se tega bore malo zavedajo. V očeh deklet so se spremenili v nevarne odposlance neke nadosebne sile, ki jih žene, da z njimi počnejo, kar pač počnejo. S. je sprevidela, da so tudi oni ujetniki brez osebnosti, brez obraza. Njihova telesa in volja prav tako pripadajo nekomu drugemu – vojski, vodji, narodu.« (Drakulić 81) Vendar pa kolektivnost zločina ne zmanjša individualne odgovornosti vsakega posameznika v vojnem času in tudi pripovedovalka se ob razmišljanju o sojetnicah zaveda krvave vzajemnosti, ki ji je priča: »Kakor da se ne bi nagledale že dovolj smrti, se ženske podrejajo isti krvavi logiki, po kateri biti *naš* pomeni življenje, biti *njihov* pa smrt. Tudi one zlahka ubijajo, in v tem je zmaga vojne logike.« (137)

Vzpostavljanje subjektivitete znotraj skrajne podrejenosti

Če nam prvi odlomek ponudi prikaz refleksne razcepitve telesa in duha zavoljo samoohranitve v travmatičnem trenutku, pa je v drugem mehanizmu za preživetje zavesten in premišljen. S. opazujemo v trenutku, ko vstopi v Stotnikovo stanovanje, in prizor na prvi pogled deluje kot povsem običajno srečanje dveh starih znancev in diametralno nasprotno s prvim odlomkom. Vendar je kaj kmalu jasno, da gre v tem trenutku zgolj za igro vlog. S. je še vedno v taborišču in razmerja moči so še vedno enaka: »[S.] ne sme zanemariti svoje vloge. Če bi se do konca in zares [opila], bi se morda spozabila, zadoščala bi ena sama napačna beseda. Zločinec, denimo.« (Drakulić 108) Vseeno je v drugem odlomku zaznati določeno mero subjektivitete, ki se v romanu nakazuje že prej. Po mesecu dni v »ženski sobi« S. v kopalnici najde torbico z ličili, s katerimi si na obraz nadene masko. Sojetnice skuša prepričati, da lahko posiljevalcem odvzamejo delček moči, če se iz nemočnih žrtev prelevijo v zapeljive ženske: »Če se bodo pretvarjale, da jim je lepo, in če bodo vojaki mislili, da so zapeljani, jih ne bodo mogli zlorabiti. Ne bodo več moški z orožjem, temveč navadni moški.« (93) Trenutek, ko se S.

zavestno odloči za ličenje in urejanje, predstavlja pomemben zgodbeni prelom, ki odpira temeljna vprašanja glede razmerja med žrtvami in storilci ter možnosti vzpostavljanja subjektivitete znotraj skrajne podrejenosti. S postavljanjem protagonistke S. v polje absolutne viktimizacije se izgubi ena izmed temeljnih podstati romana, ki nam ne prikazuje le nedojemljivega nasilja nad sočlovekom, ampak tudi neverjetno voljo in sposobnost za preživetje.

Če S. obravnavamo izključno kot žrtev vojnega nasilja, jo s tem potiskamo v zaklenjeno dinamiko razmerij, kjer so ženske vedno podrejene. Pomembno je, da izpodbijamo pogosto nekritično viktimizacijo žensk in zanikanje ženske subjektivnosti, kar nam omogoča tudi subverzivnost literarnih del, kot je pričujoči roman. Strinjam se z Neval Berber, ki zapiše, da so v romanu posiljevalci prikazani kot običajni moški, ki jih je mogoče ukaniti, ukrotiti in naposled premagati, njihove žrtve pa jim kljubujejo in se opolnomočijo tudi tako, da z njihovimi nadrejenimi sklepajo dogovore (Berber 110). Izpostavljanje S.-ine subjektivitete nikakor ne zmanjša grozovitosti nasilja nad njo, niti izključne odgovornosti posiljevalcev za zločine, čeprav se sprašuje, ali je v tem primeru sokriva (Drakulić 115). Zaveda se, da ji odnos s Stotnikom prinaša ugodnosti, ki jih druge ženske niso deležne: obvarovana je naključnega nasilja s strani drugih vojakov, ob njihovih srečanjih dobiva boljšo hrano in ne preti ji negotovost vsakodnevnih posilstev. Razmerje ji brez dvoma prinaša večje možnosti za preživetje, zato se krčevito oprime ponujene priložnosti, ne glede na to, da jo druge sojetnice iz »ženske sobe« zaradi tega prezirajo in jo dojemajo kot »pravo« prostitutko. Čeprav si želi pomagati tudi ostalim, se jasno zaveda iluzije odnosa, v katerega je potisnjena in znotraj katerega nima nikakršne moči. Njen pogum in samoiniciativnost, ki ju želi prenesti tudi na druga dekleta, izvira iz samoohranitvenega nagona in potrebe, da se izvije iz primeža pasivnosti, v katero je nasilno vključena. Subjektiviteto udejanja z nepristajanjem na njihovo igro, na nasilni scenarij vojnih posilstev: »Ko hlini, da jih zapeljuje in celo da v tem uživa, jih primora, da pristanejo na njena pravila igre. Tako jih opehari za užitek zmagoslavja. Občutek premoči Srba, ki posiljuje Muslimanko, je nadomeščen z občutkom premoči moškega, ki osvaja zapeljivko.« (106)

Na spremembo dinamike opozarja tudi spremni tekst pred drugim odlomkom, ki pa se mestoma nepotrebno zapleta v omejujoči spolni binarizem. Za potrebe natančnejše razčlenbe ga navajam v celoti:

S. svojega nesvobodnega telesa noče kar prepustiti nasilnežem, zato ga spremeni v sredstvo za pridobitev nekaterih prednosti. Če se posiljevalci sklicujejo na vojaško-moško pravico do nasilja, se moči ne more upreti z močjo, temveč z žensko zvijačo. Zato nadaljuje tisočletno spolno maškarako, v kateri ženske hlinijo očaranost nad moško močjo. Posiljevalce lahko premaga le tako, da jim ne prizna statusa vojakov, ampak jih zreduceira na golo (in občutljivo) moškost, sama pa si nadene »masko zapeljivke«. Tako v odlomku sprejme vabilo Stotnika, ki si želi družbe intelektualke, na večerjo. (Ambrož idr. 274)

Uvodni tekst sicer priznava protagonistkin zavestni upor proti razvrednotenju z uporabo lastnega telesa in mimikrije zapeljevanja, vendar je problematična kolokacija »ženska zvijača«. Napeljuje namreč na idejo, da naj bi bila »zvijačnost« nekaj inherentno femininega, da naj bi obstajala posebna vrsta zvijače, ki jo ženske uporabljajo v odnosih z moškimi. Moškimi oziroma vojakom je pripisana moč, ženskam zvijačnost, s čimer se posredno vzpostavlja asimetričnost odnosov med spoloma, ki prispeva k utrjevanju binaristične miselnosti. Spremni tekst na tej točki prispeva k diskurzivni konstrukciji spolov, ki v patriarhalni ideologiji postulira konstrukte femininosti in maskulinnosti in s tem ohranja družbena razmerja moči. Femininost je ukalupljena v shemo šibkosti, seksualnosti, telesnosti, pa tudi zvijačnosti in zahrbtnosti (pomislite samo na antične podobe Klitajmnestre in Kirke ter harpij in siren). Sporna je tudi sintagma »tisočletna spolna maškarakada«, ki po eni strani nakazuje na stalnost in nespremenljivost določenih družbenih vzorcev, zaklenjenih v ahistoričnost in transkulturnost, po drugi strani pa posredno nakazuje, da je moška (pre)moč zgolj navidezna, imaginarna, saj se vzpostavlja šele prek hlinjene ženske očaranosti. Realna družbeno-spolna razmerja moči so na tak način preobrnjena. Ideje, da je posiljevalce moč premagati z osvajanjem, zabrišejo kruto realnost vojnih zločinov. S. s simuliranjem zapeljevanja nikakor ne premaga posiljevalcev, kot navaja spremni tekst, ampak instinktivno igra heteronormativni spolni scenarij za ohranitev lastnega življenja, kar skuša pojasniti tudi ostalim sojetnicam: »Lahko bi jim povedala tudi bolj preprosto – morda bodo tako manj tvegale, da jih ubijejo.« (Drakulić 93) Ne glede na navidezno »normalnost« srečanj s Stotnikom njun odnos ostaja na relaciji posiljevalec–žrtev, njuna igra je zgolj iluzija znotraj krute taboriščne izkušnje. Pomemben moment subjektifikacije se zgodi v prizoru, ko Stotnik pokliče S. v svojo pisarno: »'Imate čas za večerjo?' ga vpraša S., kakor da sta v Sarajevu ali njegovem Beogradu in morata le še izbrati restavracijo.« (Drakulić 106) Spremni tekst zmotno navaja, da Stotnik »vabi« S. na večerjo. Če je v romanu povabilo na večerjo znak poguma,

celo upora proti totalnemu razčlovečenju, pa se z idejo v spremnem tekstu, da S. »sprejme« vabilo na večerjo, predpostavlja njeno svobodno voljo in zanika dejstvo, da je še vedno ujetnica v taborišču, podvržena telesnim in psihičnim zlorabam.

Umestitev romana *Kot da me ni* v nabor izbranih del v *Branjih 3* kaže na pomembne premike pri razširjanju učnega gradiva pri pouku književnosti s sodobnimi in aktualnimi temami. Spolno nasilje je še vedno vse prepogosto zavito v molk, zato je vključitev romana z eksplicitno tematiko spolnega napada ne le dobrodošla, temveč nujna izbira, ki odpira prostor za to problematiko pri pouku književnosti (oziroma kot razmišlja S.: »Molk nas ščiti, vendar ščiti tudi posiljevalce«, Drakulić 146). Ključno je, da dijakinje in dijake pred branjem pripravimo na zahtevno vsebino, s katero se bodo srečali. Obravnava spolnega nasilja lahko namreč sproži stresen odziv kot odgovor na preteklo travmatično izkušnjo, zato je, kot poudarja Ashley Valanzola, pomembno, da učitelji pozorno spremljamo znake vsakršnih atipičnih sprememb vedenja (Valanzola 185). Tudi sicer lahko čustveno zahtevne teme sprožijo travmatsko reakcijo (nelagodje, strah, jezo, žalost), zato je potrebno skrbno slediti individualni in kolektivni dinamiki v razredu. Dijakinjam in dijakom moramo ponuditi možnost, da se umaknejo, dolžni pa smo jim omogočiti tudi ustrezno psihosocialno pomoč v primeru stiske (185, 193). Pri pripravi na obravnavo tovrstnih besedil je zlasti pomembna tudi ustrezna družbeno-politična in zgodovinska kontekstualizacija, ki delo postavi v primeren okvir. Izogibati se moramo pretiranemu posploševanju in podajanju preveč enostavnih zaključkov z namenom, da bi zamejili potencialne odzive sodelujočih. Dijakinjam in dijakom moramo dati priložnost, da se odzovejo na obravnavano tematiko, obenem pa moramo postaviti jasne meje v primeru neprimernih komentarjev in opazk. Z zagotavljanjem ustreznega nivoja komunikacije vzpostavljamo varno in spoštljivo okolje, kjer spodbujamo izražanje mnenj in občutkov o prebranem. Šolski interpretaciji sledijo vprašanja, ki dijakinje in dijake usmerjajo k poglobljenemu razčlenjevanju prebrane (glej npr. Krakar Vogel). *Branja 3* v razdelkih »Pogovarjamo se« in »Razpravljajmo« ponujajo premišljene iztočnice za vodeno diskusijo ali skupinsko delo. Vprašanja med drugim izpostavljajo emocionalno komponento (»Kaj vas je v odlomkih (čustveno) najbolj pretreslo?«), širše medpredmetno povezovanje (»Ali je posilstvo po vašem mnenju zločin in zakaj?«) ter možnosti za reflektivno izražanje (»Poskusite uprizoriti prizor skrajne bolečine, muke ali trpljenja«) (Ambrož idr. 275). Obravnava romana je tako pospremljena s kompleksnimi vprašanji, ki dijake spodbujajo k razmisleku in transferju znanja z drugih področij.

Z vprašanjem »Zakaj je govoriti in pisati o tem dejanju še vedno tabu?« (275) pa jih primora k širši refleksiji o problematiki posilstva, žrtvah in storilcih. Didaktični instrumentarij posebej izpostavlja tudi film, ki je bil posnet po romanu, splošni bibliografski podatki o avtorici pa se zaključijo s pomenljivim zaključkom, da je »[z]asluga tega romana in vseh posiljenih žensk (po večini Muslimank), ki so po bosanski vojni pričale na sodišču, [...] da je posilstvo končno prepoznano kot zločin in genocid« (275).

Sklep

Aktualni družbeni problemi in etična vprašanja so in morajo ostati del pouka književnosti, kar se odraža tudi v posodabljanju in dopolnjevanju gradiv za pouk književnosti. Literatura je eden izmed primarnih prostorov za srečevanje z Drugim, kajti omogoča nam izkustvo, ki nam bi bilo sicer nedosegljivo, obenem pa odpira varen prostor tudi za vpogled v ekstremnost travmatične izkušnje. Kot zapiše Christa Schönfelder: »Literarna besedila in njihovi fiktionalni svetovi omogočajo soočenje s travmo, pri čemer odstirajo poglede, ki so intimni in kontekstualizirani, fiktionalni in zgodovinski, psihološki in metaforični obenem. Literarni pristopi k travmi imajo torej potencial, da pri bralcih zbudijo čustveno identifikacijo in empatijo na eni strani in kritično refleksijo na drugi« (29). Kompleksnost obravnave pripovedi o travmi v okviru srednješolskega izobraževanja od učiteljev terja poglobljeno znanje in veliko mero senzibilnosti pri spopadanju s čustveno zahtevnimi temami, zato je pomembno, da smo pri pouku pozorni na ustrezno zasnovan didaktični instrumentarij, izčrpno kontekstualizacijo in občutljivo rabo jezika. Znotraj varnosti fiktionalnega okolja lahko z odkritim pogovorom o težkih in mučnih temah, kot so posilstvo, nasilje in genocid, predremo molk, ki jih vse prevečkrat obdaja. Roman *Kot da me ni* zahteva tudi poglobljeno družbeno-politično razlago z ozirom na pogosto narodnostno mešano sestavo oddelkov.

Pomembnosti etične vzgoje pri pouku pritrjujejo tudi sodobne teorije didaktike književnosti, kjer so med temeljnimi predmetnimi cilji književnega pouka navedeni tudi (širši) vzgojni cilji, ki podpirajo oblikovanje vrednostnega sistema posameznika (Krakar Vogel 67). Enaka izhodišča najdemo tudi pri čezpredmetnih ciljeh pouka književnosti, kjer zasledujemo razvijanje širših osebnostnih in socialnih zmožnosti, med katere poleg »razvijanja čuta za demokratičnost, spoznavanje drugega [in] solidarnost« prištevamo tudi »poznavanje ključnih

dogodkov, tokov, sprememb v nacionalni in mednarodni zgodovini« (Krakar Vogel 77). Strinjam se s Tomom Virkom, ki v okviru etične vzgoje prek pouka književnosti poudarja, da je bistvenega pomena, »če bomo dosegli, da bodo mladi bralci literarnih del empatično preigravali etične položaje v vsej njihovi kompleksnosti ter jih poskušali razumeti iz njih samih, ne zgolj iz svojih (ali naših [učiteljevih]) lastnih vnaprejšnjih nazorov in izkušenj (edino tako bomo zares privzgjajali kritično mišljenje). Z vsem tem bomo urili in širili etično zavest ter ostrili etično občutljivost« (71). Roman Slavenke Drakulić *Kot da me ni* s pretanjenim vpogledom v brutalnost vojne izkušnje in preizpraševanjem možnosti prekinitve neprestano ponavljajočega se (etničnega) nasilja naslavlja temeljna etična vprašanja, ki ne smejo manjkati znotraj družbeno ozaveščenega pouka književnosti.

LITERATURA

- Allen, Beverly. *Rape Warfare: the hidden genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996.
- Ambrož, Darinka, idr. *Branja 3: berilo in učbenik za 3. letnik gimnazij ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS, 2019.
- Askin, Kelly D. »Prosecuting Wartime Rape and Other Gender-Related Crimes under International Law: Extraordinary Advances, Enduring Obstacles«. *Berkeley Journal of International Law* 21.2 (2003): 288–349.
- Berber, Neval. »Writing the Rape in Post-Conflict Societies of the 1990s: John M. Coetzee and Slavenka Drakulić«. *Critique: Studies in Contemporary Fiction* 59.1 (2018): 103–114.
- Drakulić, Slavenka. *Kot da me ni*. Prev. Sanja Polanc. Ljubljana: Center za slovensko književnost, 2002.
- Grosz, Elizabeth A. *Neulovljiva telesa: h korporealnemu feminizmu*. Prev. Tanja Velagić. Ljubljana: Zavod Emanat, 2008.
- Krakar Vogel, Boža. *Didaktika književnosti pri pouku slovenščine*. Ljubljana: Rokus Klett, 2020.
- Matajc, Vanesa. »Medbesedilna razmerja med ustno zgodovino in literaturo v pričevanju«. *Acta Histriae* 19.1–2 (2011): 301–318.
- Schönfelder, Christa. *Wounds and Words: Childhood and Family Trauma in Romantic and Postmodern Fiction*. Bielefeld: Transcript, 2013.
- Valanzola, Ashley. »Student Disclosure: The Aftermath of Teaching About Sexual Violence in the Classroom«. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies* 43.2 (2021): 185–203.
- Virk, Tomo. »Literatura, etika in pouk književnosti v gimnazijah«. *Jezi in slovtvo* 64.1 (2019): 65–72.
- Yuval-Davis, Nira. *Spol in nacija*. Prev. Polona Petek. Ljubljana: Sophia, 2009.
- Žarkov, Dubravka. *The Body of War: Media, Ethnicity and Gender in the Break-up of Yugoslavia*. Durham, NC; London: Duke University Press, 2007.

How to Teach the Unimaginable: Slavenka Drakulić's War Novel *As if I Am Not There* and Literature Teaching

Keywords: literature and war / Drakulić, Slavenka: *As if I Am Not There* / war in Bosnia / trauma / rape / war crimes / literature teaching / ethical education

The updated Slovenian high school Reader *Branja 3* brings Slavenka Drakulić's *As If I Am Not There* (*Kao da me nema*, 1999) into the high school literature classroom, a war novel that depicts unimaginable crimes against humanity, rape, national and religious hatred, and the indelible consequences of war. Addressing the trauma of violence and abuse is undoubtedly a pedagogical challenge, which is why it is particularly important to contextualize the novel appropriately in sociopolitical and historical terms and to convey the emotionally challenging subject matter, which is also fraught with immediate temporal and geographical proximity, in an appropriately sensitive manner. I explore the possibilities of using the reading of a trauma narrative to pursue the broader goals of teaching literature, namely, teaching ethics through literature, and highlight key issues in discussing such texts in the classroom. In addition to the two excerpts presented in the Reader, I analyze the accompanying didactic content (explanations, questions, information about the author) that guides students' interpretation of the novel.

1.01 Izvirni znanstveni članek / Original scientific article

UDK 821.163.42.09Drakulić S.

DOI: <https://doi.org/10.3986/pkn.v45.i2.08>